

חברות לימוד במאות ה"ז – ה"ח בארץ-ישראל, בפולין-ליטא ובגרמניה

היתה מכוונת לכלל המתפללים, בעוד שההוראה בבית-המדרש נועדה לבחורי הישיבה או ללומדים שהתורה אומנותם. על הווי זה בירושלים שומעים אנו גם מפי ר' עובדיה מברטנורא. באחת מאגרותיו הוא כותב, שמלבד דרשותיו לפני הקהל בכל שבת, אנו מתקבצים ערב ובו קר ללמוד הלכה². ותלמידו של הרע"ב כותב מירושלים: "בכל יום פעמיים באהבה יעמדו כל הקהל לשמוע דברי תורה בבית הכנסת מפי... מהר"ר זכריה ספרדי... ובכל יום ידרוש לאחר שחרית כמו רביע שעה, וכן בערב אחר ערבית... ואחר הדרשה יעמדו אנשים בביהמ"ד ללמוד במשנה ובתלמוד כמו שלש שעות"³.

לדבריו של ר' משה באסולה, שהיה בירושלים בראשית שנות העשרים של המאה ה"ז, היו החכמים מלמדים שם ע"פ תור: "כל חכם קורא הרמב"ם חודש אחד בבית-הכנסת אחר ה"תפלה בבוקר"⁴. את הלימוד בערבים אינו מזכיר. נוהג דומה לזה היה קיים בדמשק. ר' משה באסולה מציין, שבקהילה זו נוהג, שאחרי תפילת שחרית מלמדים חכמים את הרמב"ם בשלושת בתי-הכנסת שבעיר⁵. העובדה, שהבאים מאיטליה מצאו לנחוץ לספר על נוהג זה שבירושלים ובדמשק מעידה, שבקהילותיהם באיטליה לא היה קיים נוהג כזה. אגב אורח, לימוד הרמב"ם בארצות המזרח היה באותם הזמנים לימוד עיקרי, משום שהרמב"ם נתקבל שם כפוסק אוטוריטטיבי.

לימוד תורה בצוותא היה מתופעות ההווי בחיים הרוחניים והדתיים בקהילות ישראל. לשם כך הוקמו "חברות", שהלימוד בהן היה, בעיקר, ענינם של "בעלי-בתים", שברצונם היה לקבוע "עתים לתורה". דומה, שיש ענין להתחקות על ראשיתה של תופעה זו ועל השתלשלותה. יצוין, שבימי-הבינים לא היתה תופעה זו שכיחה. במידה שהיה "לימוד תורה ברבים", מחוץ ללימוד בישיבות ובחבורות של מקובלים, הצטמצם הלימוד בעיקר בדרשותיהם של חכמים בשבתות ובמועדים. אמנם בתקופת המשנה והתלמוד, וזמן-מה לאחר מכן, היתה תופעה זו של "לימוד תורה ברבים" שכיחה למדי, ובכל ימות השבוע, אלא שלאחר מכן הונח הדבר, בד בבד עם ריכוז תשומת-הלב ללימוד בישיבות.

א.

הידיעות הראשונות על לימוד יחד הן מירושלים של המאה ה"ז. יתכן, שנוהג זה היה קיים כאן כבר לפני-כן. ר' אליהו מפירארה כותב, בשנת רצ"ה, שעם בואו לירושלים פנו אליו "נכבדי הקהל" וביקשו ממנו שידרוש להם בבית-הכנסת "הפרק במיימוני כמנהגם". לאחר-מכן הוטל עליו "להגיד" ג' פעמים ביום – בבוקר, "הפרק במיימוני בבית הכנסת", אחר-כך "הלכה עם תוספות בבית המדרש", ובערב "ללמוד הלכה עם פ"י רש"י ז"ל בבית הכנסת"¹. אין ספק בדבר, שהוראתו בבית הכנסת בבוקר ובערב

קודם שיוצאים מבית הכנסת. כת זו לומדים בקביעות הרמב"ם, וכת זו לומדים בקביעות בעין יעקב, וכת זו לומדים בקביעות פרק אחד משניות עם פירוש, וכת אחת לומדים הלכה אחת עם פי' רש"י ותוספות, וכת אחת לומדים בקביעות מספר הזוהר, וכת אחת לומדים בקביעות מקרא, בתורה נביאים וכתובים. והכותב ממשיך: "ב"אופן שלא נמצא אחד שיצא בבוקר למלאכתו או לעסקו אם לא ילמד קודם-לכן קביעות בתור רה. וכמו כן עושים כל ישראל בערב אחר תפילת ערבית"¹¹). סדר לימוד כזה, שהקיף את כל בני הקהילה, לא היה קיים עד אז בשום קהילה מקהילות ישראל, אף לא בירושלים. בעיניו של ר' שלמה שלומיל היה הדבר בבחינת "חדשה", והוא כתב עליה לא באגרת אחת בלבד. באגרת אחרת, שנשמרה ממנו, הוא מציין: "אפילו הד שכיר-יום... לא יצא בבוקר למלאכתו, או לעסקו, אם לא שילמוד מקודם קביעות שלו בתורה... ובכל יום מאריכין הרבה בלימוד אחר תפילת ערבית"¹²).

יתכן, שרק בקהילות צנעא בתימן היה קיים סדר דומה במקצת, אבל ידיעותינו על כך הן ממקור מאוחר, וקשה לדעת מתי הונהג שם אותו נוהג. ר' יעקב ספיר כותב על בני קהילה זו, שאינם יוצאים מבית הכנסת "עד שלומדים מעט בנביאים, בכתובים, בהלכה או אגדה, אשר ראש הכנסת מגיד לפניהם, ולזה קוראים "שילוש", וכן גם אחר תפילת ערבית לא ימהרו לצאת עד שלומדים שיעור בהלכה או אגדה אשר ראש הכנסת מגיד מראש"¹³). אגב, אורח ה"שילוש" קיים אצל התימנים גם בימינו. בצפת התקיים כנראה, סדר הלימוד הנזכר כמה עשרות שנים לאחר תאריך אגרותיו של ר' שלמה שלומיל. על ר' משה, אחיו של ר' חיים ויטאל, מסופר מראשית שנות השלושים של המאה ה"ז, ש"תמיד היה, מבקר במדרשי שאר החכמים השלמים כשיש איזה חילוק בין החכמים והחברות בבתי המדרשים, הן בפוסקים, הן במשנה, הן בתלמוד ובמדרש הם באים אליו"¹⁴).

ב.

אין לנו, לעת עתה, ידיעות על קשרים שבין

דומה, שהדוגמה של ירושלים נתנה אותו תיה באיטליה כבר במחציתה הראשונה של המאה ה"ז. מקהילת ווירונה ישנה ידיעה על תנאי שהותנה בשנת ש' עם הרב ר' יוחנן בר' סעדיה, המחייב אותו ש"כל מחרת, (כלומר, כל יום שני) בהשכמה, אחר סיום התפילה בביהכ"ג, לאמר הלכה למי שירצה לשמעה, וכן יהיה מחוייב כל יום שעה אחת או יותר קודם תפילת המנחה לבוא לבית הכנסת לאמר התוספות"⁶). ובשנת שמה' הותנה שם עם הרב מנחם פורטו כץ, ש"יחוייב הגאון הנ"ל ללמוד בכל יום כחצי שעה באיזה ספר יראה בעיני מעלתו יהיה לתועלת הבעלי-ביתם תיכף אחר תפילת ערבית"⁷).

מקובלי צפת חידשו במאה ה"ז את הארגון של "החבורה". מכאן ידועות לנו "חבורות" מספר. אשר להאר"י, ישנה ידיעה שהוא התקין "הסגר אחד לאלו הי' חברים"⁸). בזמן האחרון נתפרטם "שטר התקשרות" של תלמידי האר"י עם ר' חיים ויטאל⁹). כן יסד ר' אלעזר אזכרי "חבורה" בשם "סוכת שלום". אין אנו דנים ב"חבורות" אלה, אלא שראוי לציין, שב"התקשרות" של תלמידי האר"י עם ר' חיים ויטאל ישנה ההתחייבות "לעסוק בתורתו יומם ולילה". פרט זה שימש, כנראה, תקדים לתופעות דומות, כפי שנראה להלן. אגב אורה, המספר י' חברים שבחבורה אינו מקרי. הלימוד ב"מנין" עשוי היה להביא לידי השראת רוח הקודש. כך רש"י אים אנו להסיק מן הסיפור על דברי "המגיד" לר' יוסף קארו, בשעה שערך את תיקון ליל השבועות: "ואם הייתם עשרה — הייתם מתעלים יותר ויותר"¹⁰). ברם, לעניננו חשובה ביותר העובדה, שבקהילת צפת הונהג לימוד כולל של כל בני הקהילה, כל אחד לפי השגתו. על כך כותב ר' שלמה שלומיל דרעזניץ ממעריץ, ב"אגרותיו שנכתבו בצפת בשנת שס"ז. הכותב מלא התפעלות מעדת המקיבלים והחסידים שבצפת, מאורח חייהם הצנועים מפשטות יחסיהם החברתיים ומשלמות מהותם הדתית, הוא גם מלא הערצה מסדר הלימוד הנהוג בקהילה זו. "בכל בתי הכנסיות, תיכף אחרי תפילת ערבית ושח"רית, מתקבצים כל הקהל ויושבים לפני רבנים בכל בתי הכנסיות, ה'—ו' כחות. כל כת לומדים

דמיין, אף עמד בקשרים אישיים אתו, ובודאי השפיעו בכיוון האמור. ר' יוזפא האן מדבר כבר על "חבורות לומדי תורה" סתם, שהיו קיימות בפראנקפורט-דמיין בזמנו. בספרו "יוסף-אומץ", שכתיבתו נסתיימה בראשית שנות השלושים של המאה ה"ז, הוא כותב: "מה מאוד ישרו בעיני החבורות של תלמוד תורה, בפרט בהיות שעתם קבוע ותקוע בתמידות אפי' בימי הירידים... ואף אם אחד מהם יבטל עונתו הלא הקביעות י שאר במקומו והתורה נלמדת, אז מסתמא לא ישקוט האיש המבטל עונתו ולא ינוח בלילה לשכב על מטתו עד שילמוד גם הוא השיעור שלמדו בחברתו בעת ההיא שביטל¹⁵". הלימוד בחבורה, לא היה רק לשם שמיעת תורה מפיו "למדן", אלא לשם התגברות על המעכבים הזמניים, המפריעים ל"קיום" הקביעות". הנמקה זו מעידה גם על מידת ידיעת התורה באותם הזמנים. מן הראוי לציין, שבאותה תקופה החלה התמורה הכלכלית הגדולה בחיי היהודים בגרמניה, דהיינו — המעבר מעסקי ריבית כמקצוע עיקרי אל עסקי מסחר, ובעיית הפנאי ללימוד הופיעה עכשו ביהדות זו. מפיסקה אחרת, שבדברי ר' יוזפא האן, שומע עים אנו על נוהג, שהיה קיים אצל בני החבורות, שלפני הלימוד היה כל אחד נותן צדקה לקופה מיוחדת של החבורה. לאחר שהוא מביא דברים מספר אחד: "כשאדם עוסק בהלכה ומתקשה לו קושיות תיקונו שיעשה צדקה או מצוה ומיד תתגלה לו, כי הקושיות הם הקליפות המחשיכות אור שכלו, ובהיותו עושה תשובה וצדקה הוא משבר הקליפות, ובפרט לומדי חכמת הקבלה. הכרח להם לעשות תשובה לבל יסגרו לפניהם דלתי הסודות" "ונ"ל שמוז' יש סמך לחבורות, כתות כתות של לומדי תורה, שיש להם קופה של צדקה וכל אחד מבני החבורה נותן פרוטה לתוכה קודם לימודם"¹⁹). ר' שבתאי שפטל הורוויץ משמיע תביעה, שקודם-לכן לא מצאנו דומה לה: "מהראוי לכל איש ישראל לעסוק בדברי תורה, אפילו בעל משא ומתן יבחר לו שעה א' מדי יום ביומו ולהיות חובר חבר יתחבר חברה אצלו שילמדו²⁰". ואכן הוא מספר: "בהיותי אב בית דין וריש מתיבתא בק"ק פרנקפורט המנהג שמה בכל יום ויום בהגיע חצות היום נאספו עדרים

המהר"ל מפראג לביין מקובלי צפת, אבל יש לשער שהיו. והנה ברבע האחרון של המאה ה"ט"ו נעשה חידוש זה על ידו. ביזמתו, נתחברו חברות חבורות, כתות כתות רבנן, שהיו מתעסקין יום יום בפרק מפרקי המשניות, חוק ולא יעבור". חידוש זה נתפשט גם בשאר קהילות קדושות קרובות ורחוקות¹⁵). הבחירה ב"משניות" היתה, כנראה, לא רק משום שלימוד זה קל יותר להבנתם של "בעלי-בתים", אלא משום שבעיני המ"קובלים היה ערך מיוחד ל"משנה"¹⁶), ולא במקרה היה "המגיד" של ר' יוסף קארו הפרסוני-פיקציה של "המשנה". הרי בעצם מדובר כאן על "כתות כתות רבנן", שבודאי לא התקשו גם בלימוד גמרא. יתכן, שחידוש זה של המהר"ל נבע גם מהתנגדותו לדרכי הפלפול בלימוד הגמרא. ההתחלה נעשתה כפי הנראה, בחוגי "לומדים" בלבד, אבל הלימוד התפשט גם בחוגי "בעלי-בתים". ר' שבתאי שפטל הורוויץ בנו של ה"ש"ה" כבר מתמרמר על דרך הלימוד של "משנה. הוא כותב: "גם שערוריה ראיתי בלימוד המשניות שנתפשט מפראג, וכוונת המתקנים היה כדי ללמוד ויהיה שגורה בפיהם, ותיקנו הלימוד בבית הכנסת שלא ישכח במהרה, ועיקר כוונתם היה ללמוד המשניות אחרי כלות התפילה לקיים "ילכו מחיל אל חיל", וראיתי קצת בני אדם שלומדים הפרק משניות בלא עיון לימוד מקודם, ולפעמים באים בבית-הכנסת בלא אמצע התפילה, וממהרין לקרות הפרק תוך התפילה, כדי שיהא נמנה עם החבורה ללמוד הפרק ועדיין לא התפלל, לפעמים קורא הפרק בשעת התפילה, עינו אחת במשניות ועינו אחת משוטט במחשבתו על ענין הלימוד"¹⁷). מכאן למדים אנו, שבני "החבורה" היו מתכוננים ב"עיון לימוד מקודם" לפני הלימוד בחבורה. הצורה המאורגנת של לימוד ב"חבורות" יום-יום מתחילה, איפוא, עם פעולתו של המהר"ל. אולם בעוד ש"חבורות" ראשונות אלה היו רק ללימוד משנה, הנה במשך הזמן התהוו, "חבורות" גם ללימוד ענינים אחרים. אגרותיו של ר' שלמה שלומיל הועתקו ונתפרסמו ברבים, והופיעו בדפוס בתוך "שבחי האר"י" בשנת שפ"ט, ור' יוזפא האן, בעל "יוסף אומץ" מפרנקפורט

בפועל. ר' יאיר-חיים בכרך, שהיה כידוע איש וורמיישא, כותב על טרדתו המרובה: "שבכל יום אני לומד ומגיד לחבורה גדולה שיעור משולחן ערוך... עוד אני מגיד לחבורה אחרת פרק אחד ועל הרוב ב' פרקים משניות... גם אני מגיד בכל יום לערב לחבורה בעלי-בתים פי' סידור התפילה ולפעמים פי' רש"י ופרשה מנביאים ולפעמים מזמור מתהלים, וכן בתרגום יונתן בכל יום שבת"²⁷.

הלימוד ב"חברות" התפשט גם בקהילות אחרות בגרמניה. מזכרונותיה של גליקל מהאמ-לן שומעים אנו על המבורג ממה שהיא מספרת דרך אגב, ש"כך דרכם של חלפנים, שכל היום הם רודפים לבקש מחיה, ולעת ערב בזמן המנחה הולך כל אחד הביתה ומשם לבית הכנסת, וכל אחד יש לו חברה, יושבים יחד ולומדים"²⁸. ר' יחיאל מיכל אפשטיין, בעל "קיצור השל"ה", יודע לציין, שבקהילות "גין דיא בעלי בתים אלי טאג לערנן צו איין חברה, איין שיעור צו הערן"²⁹. אמנם שונה היה המצב בישובים הקטנים. מתוך המשך דבריו ניכר, שהיו "חברות" שלמדו ספרי מוסר והנהגות: "דא ווערן גלעדנט זעלכי ספרים, דיא דא רידן פון יראת שמים"³⁰. במשך המאה הי"ז נתגוון הלימוד גם בחברות שבפראג. ר' יונה לנדסופר מפראג (מת בשנת ת"ע) דורש בצוואתו מבני משפחתו: "לשמוע שעורים מן הלומדים משניות, מקרא ומדרש ושולחן ערוך" וכן "מן הלומדים דינים והנהגות"³¹. גיוון זה של החומר הוא תוצאת הירי-דה הרוחנית, שהיתה מתמשכת אז ביהדות, והיא ודאי גם תוצאת הדוגמא של צפת.

ג.

חברות לימוד בפולין התהוו, כפי הנראה, מאוחר יותר מאשר בפראג ובפראנקפורט דמיין. על כל פנים, מן המאה ה"ט"ז וראשית המאה הי"ז אין ידיעות על חברות כאלה. סתם, פוע-לים ובעלי בתים" לא למדו אז, כפי הנראה, בימות החול³². ר' שבתי שפטל הורויץ שהיה רב בפוזנא בשנים ת"ב-ת"ח לקח לדוגמא את פראנקפורט דמיין, אבל לא את פוזנא. על כן דומה, שדברי עדותו של ר' נתן נטע האנובר,

עדרים, כתות כתות, חברות חברות, ולכל כת וכת ראש, למדן אחד המגיד להם איש כחכמתו ואומרים קדיש דרבנן ומטילין לקלפי מטבע אחת ובמעות ההוא משמחים אלהים ואנשים"³³. קרוב לודאי, שסדר כזה של לימוד, בדומה לזה שבצפת, אלא שהיה בחצות היום, הונהג ע"י ר' שבתי שפטל עצמו; ר' יוזפא האן עדיין לא ידע עליו. העתקת הלימוד מאחר תפילת שחרית לשעות הצהרית היא בודאי תוצאה מעסקי המסחר, שהיו בעיקר בשעות הבוקר עם בואם של הכפריים מן הסביבה אל העיר.

יוזפא האן קובע, ש"עכ"פ חיוב גדול לכל אדם, מי שיודע רק מקרא, ללמוד כל התפילה בפירושה בדקדוק גדול מרב מובהק"³⁴. ר' שבתי שפטל ביצע למעשה תביעה זו: "בהיותי אב"ד ור"מ בק"ק פרנקפורט תיקנתי תיקון גדול לכל בני חברותא קדישא (בכינוי זה הכונה לבני הקהילה), שימצאו אסופות אסופות שילמדו התפילות מראשית השנה עד אחרית השנה ופיוטים וסליחות בפירוש אמרים, פי המלות לפחות, כדי שלא יצפצפו כעופות המה-גים ומצפצפים"³⁵. ד' יוזפא האן דרש גם זאת, ש"יש ללמוד מדי שבת בשבתו או בכל ימי השבוע פירש"י על סדר השבוע, לפחות בעלי בתים שאינם מבינים בקריאת שמו"ת (שנים מקרא ואחד תרגום) ענין הסדרה, המה ידקדקו להבינה ע"י רב שיאמר להם פירש"י, ולפחות חיבור הסדרה בע"פ", כלומר תכנה של פרשת השבוע"³⁶.

הכללת כל בני הקהילה בחבורות לימוד הייתה קיימת בפראנקפורט גם בעשרות השנים הראשונות של המאה הי"ח. ר' צבי הירש קייד-נובר, כשהוא מטיף לקביעת עתים לתורה, ש"אף אם ירויח ממון רב באותו זמן לא יעבירונו קביעות התורה", מוסיף, "וכן הוא המנהג בעיר אם בישראל ק"ק ורנקבורט דמיין"³⁷. קהילת וורמיישא הלכה בעקבותיה של קהילת פראנקפורט. בתקנותיה משנת ת"ט נקבע, ש"כל בעל בית מחוייב בכל יום לקבוע עתים לתורה, דהיינו שיתחלקו לכתות כתות, וכל כת תברור לה למדן ובר-אורין שיגיד לפניו שי-עור באיזה ספר שיהיה"³⁸. תקנה זו הוגשמה

ש"לא יצא אדם מבית הכנסת למשא ומתן שלו עד ששמע דברי תורה מפי שום חכם, או פירש"י על התורה או נביאים או כתובים או משניות או דינים", וש"היו בכל בתי כנסיות כמה כתות של חכמים, שהיו מלמדים לאחרים בביהכ"נ מיד אחר התפלה ערב ובוקר"³³ — יש בהם הגזמה מופלגת, שבאה מתוך כוונה לעורר רחמים על יהדות פולין, שנהרסה בגזרת ת"ח; ויתכן, שיש כאן השפעה ספרותית מאגרתותיו של ר' שלמה שלומיל. בידינו אפשרות לעקוב אחרי מה שהיה בקהילת פוזנא, שהיתה אחת הקהילות החשובות ביותר בפולין. היו בה ישיבות אחדות, ועל ידי הקהילה הוחזקו "לומדיים", שתורתם היתה אומנותם. הסדר מעין זה, שעליו מדבר ר' נתן נטע האנובר, לא היה קיים כאן. בשנת שצ"א הותנה עם האב"ד שבקהילה, שהוא "מחוייב להגיד לאיזה בעלי בתים או רבנים פוסק ושאר ספרים וסדר רש"י על החורמש"י³⁴). דומה, שר' שבתאי שפטל הורויץ השתדל להנהיג בפוזנא הסדר מעין זה שהיה בפראנקפורט דמיין, אבל הדבר לא עלה בידו. ב"פנקס הכשרים" של קהילת פוזנא נמצאים דברים אלה והסדר זה משנת תי"א: "מאחר שהרב הגדול מאור עינינו גאון עוזנו האב"ד ור"מ מוהרר שעפטל סגל נר"י טרוד במלאכת שמים רובץ תחת משאו ויט שכמו לסבול עול הישיבה אשר תמיד בכל יום חברים ותלמידים מקשיבים ושואבים מים חיים מבאר חיים נוזלים מן הלבנון, ותורה יבקשו מפי חכם חן השכם והערב בבית המדרש, ובכך כדי להקל מעליו המשא שלחנו אחר כת דינים, ובקשנו פניהם להגיד לבעלי בתים פוסקים בכל יום, כדי שידעו הדורות הבאים להורות ולהבין בפוסקים ולקבוע עתים לתורה ולתעודה, שעה אחת בכל יום, ובשעה זו השמש אל יושיב שום ב"ד בזו השעה, ובשבת הבע"ל יעשו כרוז להודיע השעה שיקבעו"³⁵). ר' שבתאי שפטל החל, איפוא, נוסף על עבודתו בישיבה, ללמד בבוקר ובערב חוגים של בעלי-בתים, אולם לא היה יכול לעמוד בעול זה. ועל כן נתבקשה כת אחת משלש כתות הדיינים שבפוזנא לקבל עליה את ההוראה לבעלי-בתים, שעה אחת ביום, ובכדי שלא יפסידו

דיינים אלה נקבע שגם שאר הדיינים לא יעסקו בדינים באותה שעה. אולם חומר הלימוד היה "פוסקים" בלבד, כנראה היתה המטרה הכשרת דיינים. אשר להרבצת תורה בין המוני העם — הסתפקה הקהילה בדרשן קבוע שהיה דורש בשבתות. בעיקרו של דבר, לא היה בקביעה הנזכרת חידוש עקרוני, משום שהוראת "פוסקים" לחוגים מסויימים כבר היתה נהוגה מלפני-כך, כפי שראינו, ובהסכם שנעשה בשנת שפ"ח עם הרב וולף הובטח לו "למחות על זה שלא להגיד שום אדם פוסק בזמן הישיבה עד שמונה שבועות תוך הזמן, יהיה מי שיהיה"³⁶). כוונת הסכם זה היתה — לחייב את הלומדים ללכת אל ישיבת הרב באותם השבועות, שנהגו בהם לעסוק בפלפול ובחילוקים. פירוש זה נורע בע מן התקנה, שתוקנה בשנת תכ"ד: "כל הלומדים גמפ"ת מחוייבים לילך לאסיפות עד-רים לשמוע דברי אלוקים חיים להגאון נר"ו"³⁷). וכן מן ההסכם שנעשה בשנת תל"ז עם הרב ר' יצחק בר' אברהם; "ובזה נחיתנא ובוזה סליקנא, שעמוד התורה יהא נעוץ בתחילתו ובסופו, להור סיף כבוד הרב הגאון האב"ד יצ"ו, אשר כל התחלת הזמן עד כמו ד'—ה' שבועות יתבטלו כל אסיפות הישיבות ממרביצי התורה בקהילתנו, וכל הלומדים מחוייבים לילך ולבוא אל אסיפות הישיבה של הגאון אב"ד יצ"ו, אמנם אחר כך הרשות בידם לעשות התחברות לימוד תורתנו הקדושה"³⁸). התקנה משנת תכ"ד מדרבת בבעלי בתים לומדים, משום שהיא קובעת פיצוי על ההליכה לישיבת הרב: "והו תורה וזו שכרה, שהשמאים יחוסו בסכום שלהם"³⁹). ובשנת תל"ח נקבע ש"אותן הלומדים בקהילתנו, יהיו מי שיהיו, שלא יבוא בכל יום א' וג' לשאוב באר מים חיים לבית הישיבה, אזי ראשי אלופי ב"י ישלחו השמאים שלא יעשו לו סכום כפי מה שעושיין סכום לומדי קהילתנו יצ"ו"⁴⁰). מכאן שלבעלי-בתים לומדים היתה הקלה בעול המרסיים, דבר שלא מצאנו דוגמתו בקהילות גרמניות. עצם ההקלה ללומדים כבר נקבעה בפוזנא בשנת ת"ז. בשנה זו תוקנה תקנה זו: "מאחר שהאלופים כשרי קהל יצ"ו השביעו קהילתנו ויפיקו עד כמה יהא הגמילות חסד

בית המדקש לסלק מבית המדרש את מי שירצו צו, וכן להושיב בבית המדרש את מי שירצו, וכן עליהם מוטל להשגיח על המעות וכל ההכנסות השייכים להספיק ולהחזיק את בית המדרש, וכן על הקלפי הסובבת מדי שבוע בשבוע, הן מעות הבא בנדבה ובנתינה בער"ה ועיה"כ שלא יבוא לאיבוד ולטמיון שום פרוטה, ואין כח להאלופים—הקהל יצ"ו לבטל שום דבר או להכניס ראשם בשום דבר מאומה, שיעשו האלופים הגבאים הנ"ל יהא שריר וקיים. ואלה שמות האלופים הגבאים על הבמ"ד: כמהור"ר זנוויל דיין וכמהור"ר פלק דרשן, וכמהור"ר געץ אב"ד מהילעסוס וכמהור"ר איצק דיין וכהר"ר יקיר חדיע(?) וכמהור"ר איצק חר"י ר' זעלקיס. וכל גבאי חודש בחדשו מחוייב להיות יוצא ונכנס שכיח בבית המדרש לעתים מזומנים ול-השגיח בעין יפה שלא יבוטל התמידות הנ"ל בלימוד התורה"⁴³.

עצם התופעה של קביעת לימוד יומם ולי-לה ידועה לנו מן "ההתקשרות" של תלמידי ה-אר"י עם ר' חיים ויטאל, והיתה נהוגה ב"בית המדרש הגדול" שבוילנא שעליו כותב ר' יעקב עמדן "שהיו שם לומדים כל היום, וכל הלילה לא יחשו... ולא היו ישנים בבתיהם כל ימות השבוע כי אם משבת לשבת"⁴⁴. תופעה זו תתפשט בפולין במאה ה"ח, גם בקהילות אחרות מחוץ לפוונא. היא תופיע בחבורתו של רמח"ל, וב"בית אל" בית מדרשם של המקובלים בירושלים. אלא היה כנראה הבדל מסויים. ב"חבורות" הטילו הלומדים על עצמם את ה-בר, וקיימו בעצמם את התחייבותם, אם מתוך רצון לקיים מצות "והגית בו יומם ולילה", ואם כדי לזכות ע"י "השותפות" את עצמם ואת כלל ישראל. בפוונא הוטל הלימוד ע"י הקהילה על תלמידי החכמים, שהוחזקו על ידה בכדי "לזכות" את עצמה.

הסדר זה שבפוונא התקיים במשך שנים מרובות. הפסקה קטנה היתה שם בשנת השרפה הגדולה, בשנת תע"ז, כשחלק מן הלומדים נתפזרו. באותה שנה תוקנה תקנה זו: "קביעת לימוד התורה שבבית המדרש נתפרדה החבי-לה בעו"ה, מכל מקום אותם לומדים שהיו

ללומדים בעשית הסכום, והנה כהיום הזה נמנו וגמרו ועלה המוסכם — עד ששה מאות זהו" עד בכלל הרשות נתונה להשמאים לעשות להם חסד כחפצם ורצונם, ומן ששה מאות זהו ומעלה אין להם רשות לעשות לו חסד יותר משני שלישים, ועיינו על איזה למדן שיש לו משא ומתן אם הוא ראוי לעשות לו חסד הנ"ל. ואם יהיה חילוק בין השמאים ובין הבעלי-סכום שיראה בעיני השמאים שיש לו יותר אזי יש-ביעו אותו השמאים בהן צדקו או בשבועת ה', הכל לפי האיש ההוא ולפי ראות עיני השמאים, ושאר בעלי הבתים שאינם לומדים אם לא יוכי-לו השמאים להתפשר עמהם ויתנו להם שבועה וישבעו, והשמאים ירצו לעשות להם חסד אין להם כח לעשות להם חסד יותר מהחצי, ותקנה הנ"ל נעשה על שנה זו"⁴⁵. ההקלה במסים נעשתה מתוך הנחה, שבמלמד בישיבת הרב עשויים הלומדים להפסיד במשאם ומתנם, ואח-רים עשויים להרויח מכך. על חשבון "מעשי" בדומה לזה קובל ר' אליקום גץ, שהיה רב ב-סורדונץ ע"י פוונא: "עכשיו שאין הפרוטה מצויה יאמרו העשירים: מה לנו לתשות כחנו בלימוד, אתן צדקה לעניים או ללומדי תורה להחזיק עץ החיים, ויהיה לנו ג"כ חלק בעולם הבא, שלא לבוא לגהנום, או מה לנו לעשות "כי הולת אהבה אני", מה לנו ללמד עמקות גמ-רא טוב לנו לפטר עצמנו באגדה שיש בו מקרא גם כן", והוא ממשיך: "ומי יתן והיה זה לבבם ללמוד אף אגדה או ליתן צדקה לעניים"⁴⁶.

בשנת תס"ז נתחדש חידוש רב בקהילת פוונא. הונהג לימוד תורה בבית המדרש יום ולילה ללא הפסקה. לשם כך חילקו למשמרות את "הלומדים", שהוחזקו ע"י הקהילה, ונתמנו גבאים לפקח על קיומו של הסדר זה. "להחזיק הלימוד שבבית המדרש שיהא בהתמדה גדולה שלא יכבה נרה בלילה. על זאת התורה נתמנו חמשה אלופי-גבאים שאינם נוגעים, ולהם כל תוקף ועזו לעשות סדר נכון כיצד ילמדו הלומד-דים בבית המדרש בתמידות, יהגו יומם ולילה, אותן שעות שיישנו כת א' ילמדו כת אחרת בחזור חלילה, שלא יופסק הלימוד בין ביום בין בלילה. ויש כח ויד להאלופים והגבאים על

אותם לשיבת דיינים קודם שאר דיינים⁴⁷). על נוהג זה שהתפשט בקהילות פולין רשאים אנו להסיק גם מהמסופר על הרב ר' אריה ליב חתנו של "חכם צבי": משנתקבל לרב בקהילה האשכנזים באמסטרדם השפיע על יחידי סגולה דקהלתנו⁴⁸. שיקימו חברה להתקנה בית מד-רש" "כאן נלמדת התורה יומם ולילה". המספר מציין שההתחלה נעשתה בחדש חשוון תק"א, והוא מאחל שהדבר יתקיים "לאורך ימים ושנים עד ביאת הגואל"⁴⁹. קרוב לודאי, שכאן הועתק נוהג מקהילות פולין, שבה היה ר' אריה ליב רב לפני-כן. אמנם, לפי דבריו של ר"י עמדין, הושפע בכך מחותנו ה"חכם צבי" גם חדש בהמ"ד כאשר ראה מרבו אמ"ה ז"ל⁵⁰, שהקים באלטונא "בית המדרש קלויז, שיסדו לו גבורי ועשירי הג"ק... ונאספו אליו שמה לומדיים ורבנים מופלגים מארץ פולין וליטא שהיו עוסקים שם בתורה בשקידה רבה יום ולילה לא ישבותו"⁵¹.

בהמשך הזמן בטל גם ההסדר האחרון ש-בפוזנא. בשנת תקכ"ג צויין ש"התורה מונחת בקרן זוית" וש"הלומדים מאוד במצור ובמצוק ואין איש שם על לב במה מתפרנסים" והוחלט להחזיק שלשה לומדים בשכר שני זהובים לש-בוע לכל אחד, ולומדים אלה יחוייבו ללמוד שש שעות ביום⁵².

מאלף הדבר, שבתקנות הראשונות שבפנ-קס מדינת ליטא אין זכר להסדר לימודם של "בעלי-הבתים". החובה לקבוע עתים לתורה הוטלה רק על "כל הנסמך לחבר"⁵³. רק בתק-נות משנת תכ"ז ישנו סעיף הקובע, שהקהילות הקטנות שאין ביכולתן "להחזיק בחורים ונע-רים וב"ב", חייבות "עכ"פ להחזיק שמה בית המדרש"⁵⁴א) שצריך לשמש, כנראה, מקום לי-מודם של בעלי הבתים בשעות הפנאי שלהם. זמן קצר לאחר מכן מופיעה ידיעה על "חבורות" של לומדים. סעיף בתקנות משנת תנ"ה קובע: "מורינו" לא יתנו לשום אדם עד כלות ח' שנים אחר החתונה, ושיגיד שיעור גמרא בחבורת (לומדים)⁵⁵. דומה, שרשאים אנו לומר, שב-התהוותם של "חבורות" הלומדים היתה השפ-עתו של ר' יהודה ליב פוחוביצר, שהתריע הר-

בבית המדרש ונשארו בקהלתנו מקצתן, יפקחו האלופים—הקהל יצ"ו להחזיק ידיהם ולהמציא להם מקום מנוחה לקביעת הלימוד, ובאופן שמחוייבים להגיד שיעורים, פוסקים וגמרות, לכל הבא לשמוע את דבר ה', ושלא יקחו שום שכר מן הבאים ללמוד"⁴⁵). בסופה של תקנה זו באה לידי ביטוי הראגה ללימודם של סתם בעלי-בתים, הבאים "לשמוע את דבר ה'". או-לם, כפי הנראה, בהמשך הזמן נתפזרו הלומדים הורים כולם. בשנת תפ"א התארגנו הלומדים בני הקהילה ב"חמש כתות", וקיבלו עליהם לק-יים את הלימוד במשמרות: "בהיות שע"פ התי-קון אלופי י"א אנשים יצ"ו דהאי שתא תפ"א התנדבו עצמם חמשה כתות לומדים מופלגים שבקהלתנו הקדושה ללמוד תורה לשמה בבית המדרש, במשמר נכנס ובמשמר יוצא בחזור חלילה תמידין כסדרן, בכך האלופים התורניים ה"ה אשר נתמנו להשיגח על סדר הלימוד שב-בהמ"ד, ובראשם אמ"ו הגאון אב"ד ור"מ גר"ו, המה ישגיחו השגחה מעלייתא, שהחמשה כתות לומדים הנ"ל יהיה להם חיווק נמרץ לחק ולא יעבור כדי שלא יתבטל התמיד ח"ו, ויקיים בהם מקרא שכתוב: והגית בה יום ולילה. האלופים—הקהל יצ"ו ישמרו לקיים התקנה קדומה להניח לעשות נדבה בכל הבת"כ בתחי-לת חשוון הבע"ל, שיהא הנדבה סיוע להספיק נרות ועצים להסקה בבהמ"ד, לא יכבה בלילה נרה של אור התורה"⁴⁶.

הלימוד במשמרות ללא הפסקה התפשט גם בקהילות אחרות בפולין. זאת למדים אנו מתק-נה, שתוקנה בפוזנא בשנת תק"ו, שבאה לחדש את סדר הלימוד: "כל העולם משתומם על המראה, הזאת העיר כלילת יופי, שגו בדבר זה שגגת תורה, וזה ממש ללעג ולקלס נגד שאר קהילות... בכך ראוי ונכון שיתאספו עד-רים עדרים לומדי תורתנו הקדושה, דיינים ושאר לומדי תורה לקבוע הלכה בבהמ"ד ללמוד בחבורה, במשמרת נכנסים ויוצאים, להגות יומם ולילה בלי הפסקה". לדיינים שיתנדבו ללימוד נקבע "פרס": "שאותן דיינים אשר יקבעו לל-מוד בבהמ"ד כנ"ל, נוצר תאנה יאכל פריה, מוטל על האלופים — שמשים דבידינא לקראו

למעשה, מאלף הדבר, שסעיף זה אינו חוזר כלל בתקנות של השנים שלאחר מכן, על אף העובדה שהרבה סעיפים חזרו ונשנו להידושם ולהיוקם. אין זאת שנואשו מביצועו.

במחצית השנייה של המאה הי"ז היו בליטא בתי מדרשות שבהם הוחזקו לומדים רק "בק-הילות הראשיות". מפנסק מדינת ליטא אנו שומעים רק על בתי מדרשות כאלה בבריסק ובהורודנא, שהוקמו והוחזקו בקרנות של נדב-נים פרטיים⁶⁰). "בית המדרש הגדול" בוילנא הוזכר לעיל, והיה בית מדרש גם בסלוצק. ר' יהודה ליב פוחוביצר היה איזה זמן "בעל בית המדרש" בסלוצק⁶¹). יש להניח שאותם הלומי-דים שהוחזקו בבתי המדרשות גם לימדו אחרים, כפי שראינו מפוזנא. ר' ליב פוחוביצר מעיד על עצמו, שבעיר מולדתו פינסק היה "מגיז' שיי-עור" "דברי תוכחה ומוסר דבר יום ביומו" וכן "מדי שבת בשבתו הידושי תורה השייכים ל-אותה הסדרה", על פי פירושו של ר' משה אלשיך וגם על פי מפרשים אחרים. וכך נהג בהיותו "מ"ץ בכמה קהילות"⁶²).

גם בליטא התבטאה הדאגה להמוני העם הפשוטים רק בדרשת שבת של דרשנים. נת-יסד המנהג בכמה קהילות קדושות "שמחזיקים דרשנים לכל שבת בבתי כנסיות או בבתי מדרשות, ולפעמים גדולי הרבנים חכמי הדור דור-שים בכמה פרקים בשנה"⁶³). ר' ליב פוחוביצר אינו מסתפק בכך והוא דורש ש"היראים והחר-דים לדבר ה' יהיה להם תנאי מפורש בעת קב-לת הרב שישגיח על כל מעשי העיר ושיגיג להם דברי מוסר ותוכחה דבר יום ביומו, ועכ"פ מדי שבת בשבתו, או יעמיד אחר במקומו"⁶⁴). דומה שגם בכך היתה השפעתו נכרת. והיו שקב-עו ש"רוב מקומות מעמידין איזה חכם וקוראין אותו בשם "מגיז", והוא מגיד מוסרים ותוכחות והליכות עולם. שלחן ערוך מא"ח ודומיהם"⁶⁵). זאת למדים אנו גם מדברי קובלגתו של ר' גדליה מסמיאטיץ על מיעוט הרצון ללמוד בהשוואה למצב בירושלים הוא כותב: "בכל יום אדם מתפלל: וישיבנו אבינו לתורתך והחזירנו" וכו', נמצא שהיא מתפלל בעצמו על זורה ות-שובה, וזאת התפילה הוא הולך לדרכו, ואינו

בה על עוון ביטול תורה. "כי גודל חיוב ת"ת כמעט שנשתקע מרבתי בני עמנו ונרפים הם מאורייתא"⁶⁶). הוא דרש ש"חכמי ישראל ורא-שי מנהיגי הדור" יקבלו עליהם להקים, בכל הקהילות הקדושות בתי מדרשות קבועים ול-העמיד בתוכם חכמים ונבוגי דעת שידעו לזכות את הרבים, ואז זכות הרבים יהיה תלוי בהם"⁶⁷). "ליחד בכל הקהילות בתי מדרשות ולהספיק לומדים הקבועים בתוכו, הן לומדים גדולים הן קטנים, רק שיהיו לומדים לשמה, ואותם ה-לומדים יהיו מזכים הרבים להגיד שיעורים כסדרם להטרודים אחר מחייתם וקובעים עתים לתורה לפי כחם והשגתם"⁶⁸). הוא גם תבע "לג-זור אומר על כל איש מישראל שיהיה לו זמן קבוע כל יום ללמוד לפי כחו"⁶⁹). לדעתו, מחו-יבים הרבנים בקהילות שאין בהן ישיבות "להגיד שיעורים" לבעלי-הבתים, משום שאח-רת אין להם היתר לשכרם. "והנה רבנן קשישאי היו יוצאין ידי חובתן כאשר בעינינו ראינו ביל-דותנו, וגם אבותינו ספרו לנו, שהיה כל מגמתן להרביץ תורה ולהחזיק ישיבות גדולות בחורים ונערים... משא"כ בדורנו זה שנתקיים בעונות הרבים מ"ש "וידל ישראל מאד", וע"פ הרוב אין מחזיקים ישיבות במשך כל השנה, ובק-הילות קטנות אין מחזיקים ישיבות כלל, אשר אין להם היתר על השכירות. אא"כ הוא לומד ומלמד ומגיד שיעורים לבני קהילתו דבר יום ביומו ומדי שבת בשבתו"⁷⁰). הקשר שבין ירי-דת הישיבות אחרי גזירת ת"ח לבין התביעה של ר' יהודה ליב פוחוביצר מן "בעלי-הבתים" ללמוד ומן הרבנים ללמד הוא ברור. ההנחה הי-תה, שהחזקת "ישיבה" פוטרת מן החיוב המו-טל על כל אחד מישראל ללמוד תורה. על כך למדים אנו גם מסעיף אחד שבתקנות מדינת מעהרין משנת ת"י. הסעיף מחייב "כל קהילה קטנה המחזיקים מלמד, או שיש באותה הקהילה אחד או שנים מבני הקהילה וכ"ש יותר מהם מוסמכים ויודעי תורה, וכ"ש הקהילות שמחזי-קים איזה רב ואין מחזיקים ישיבה, מחוייבים לקבוע עתים לתורה וללמוד יחד איזה דבר אשר ייטב בעיניהם, דבר יום ביומו, והראש-הקהל מחייב להשגיח על זה"⁷¹). אולם מה ינוגע

מן האוכלוסיה היהודית בגרמניה. אם רואה אדם שיסורין באים עליו וכו' יפשפש במעשיו, פשפש ולא מצא יתלה בביטול תורה. וזה הדבר מצוי ביותר בין עניי עיר קטנה מתי-מספר, אשר הם רצים כל היום להביא טרף לבתי-הם⁶⁹. "יושבי כפרים אשר כל ימות השבוע זה רץ וזה רץ ותורה מה תהא עליה, אם לא שישמרו לעסוק בה ביום השבת"⁷⁰. אבל הם אינם עושים זאת, הם מבזבזים זמנם בטיולים ואפילו בצוותא חדא עם גויים. יש שאינם רוי צים אפילו לשמוע את דרשתו של הדרשן. ואנן מה נענה בתרייהו דאותן הרצים גם בשעת הדר-שה מבית הכנסת החוצה ומסירים אונם מ-שמוע... ומתרחקים כמלוא עיניהם⁷¹. אמנם היו קהילות שהחזיקו ישיבות, אבל היחס לבחורי הישיבה העניים היה בעצם יחס של זלזול, ומספרם מבני גרמניה היה לא רב, משום שכבר בגיל הצעיר הוכנסו לתחום החיים הכלכליים. והנה נתגלתה כאן תופעה מיוחדת במינה. היו "בעלי-בתי" מאלה שלא למדו בילדותם, ששכרו להם מורים פרטיים שילמדו. הדרישה לכך הושמעה ע"י ר' שפטל הורויץ: "ואשרי איש שישמע לדברי ויראה ויבין וישכיל שפי' הת-פילות תהיה שגורה בפיו, ומי שאין לו לב לה-בין מעצמו ישכור לו רבי אחד שילמוד עמו הסידור והיוצרות והסליחות, כדי שידע לכוון התפילה"⁷². דרישה דומה דרש גם יחיאל מיכל אפשטיץ: "הרוצה לזכות ולהיכנס לגן-עדן, במ-קום שהצדיקים יושבים, ינהג כך, עליו לקבל על עצמו ללמוד משהו מדי יום ביומו, אפשר גם בלילה. יכול הוא להשיג רבי שילמד אותו מספר כתוב בלשון הקודש שממנו אפשר ללמוד איך לעבוד את הש"י ולדעת מה ישר ומה לא ישר הרי זה טוב ביותר, אבל אם אין להשיג איש שאפשר ללמוד אתו בכל יום יקבע עת נור-חה ביום או בלילה וילמד בספר שהוא מבין את הכתוב בו"⁷³. "אותן הבעלי בתים שאין להם לב להבין בתורה, אם אפשר להם שיהיו שומעים כל יום שיעור למוד דבר מה מחכם אחד מה טוב ומה נעים, ואם אי-אפשר לשמוע שיעור אחד — מכל מקום ילמוד כל יום בספר אחד, הנעשה בלשון אשכנז, ולא חס ושלוה ב-

רוצה ללמוד, אפילו אם החכס אומר איזה שי-עור מספרי מוסר אחר התפילה אינו רוצה לש-מוע"⁶⁵.

במשך המאה הי"ה התפשט לימוד המשנה בצוותא גם בליטא. תקנת מדינת ליטא משנת תקכ"א קובעת, ש"בכל בתי המדרשות ילמדו בכל יום עכ"פ פרק א' משניות ועל הגבאים דבהמ"ד להשיגו על זה שיקויים"⁶⁶.

ד.

החל מן המחצית השניה של המאה הי"ז הלך וגדל הישוב היהודי בגרמניה ובה התבל-טו יהודים עשירים ותקיפים, שהעשירו בעסקי חצרנות וספקות. היו מאלה שהעתיקו לגרמניה את צורת החזקתם של לומדי תורה, דהיינו יס-דו בתי מדרשות — קלויזים, והחזיקו בהם "לומדים" שעל פי הרוב היו מפולין. בתי מדר-שות הוקמו, למשל, ע"י ר' שמשון ורטהיימר בוורמיישא, ע"י יוסט ליבמן בברלין, בר כהן בהאמבורג, יששכר ברמן בהאלברשטאט, למלי ריינגנום במנהיים. כאן היה זמן-מה גם קלויז שני של חצרן אחר, ע"י אחד ממשפחת קאן בפרנקפורט דמיין, גם דניאל איציק מברלין הקים בית-מדרש. על חצרנים נדבנים אלה, אם לא על כולם, שפך בידוע ר"י עמדין את חצי לעגו. הוא הביך, ובמידה רבה של צדק, שהגד-בנים אין תמיכתם בלומדי תורה אלא תוצאה של "חשבון מעשי": "קובעים מדרש בביתם ומושיבים בה לומדים שיתמידו בלימודם על מנת לכפר על כל תועבותיהם, וחושבים שהקב"ה מקבל שוחד, למען יצא זה בזה"⁶⁷. ברם ער-כה של התורה ונושאייה ירד, והבורות הלכה וגברה. ר' יחיאל מיכל אפשטיין קובל: "בעור נותינו הרבים בדורותינו אלה רק מעטים מאוד יודעים ללמוד, הן משום שלא ניתן להם ללמוד... הן משום שלא היה ביכולתם ללמוד, והן משום שלא רצו ללמוד. יש האומרים: אם עס-הארץ הנני אינני מחוייב ללמוד, ילמדו אלה היודעים ללמוד" "הם חושבים — טוען הוא — שהם פטורים מן התורה"⁶⁸. אף ר' יוסף שטאטהאגן קובל הרבה על ביטולה של תורה ובמיוחד אצל בני הישובים הקטנים, ואלה היו חלק ניכר מאוד

על כל פנים יש להסיק מדברים אלה שיש לנו ענין לא עם מקרים בודדים, אלא עם תופעה בולטת. "שיעור" מעין זה נתן ר' ישראל זאמושץ, בבואו לברלין, בראשית שנות הארבעים. הוא לימד תנ"ך עם פירושו של האבר-בנאל. "השיעור" ניתן בביתו של לוי גומפרץ, ומלבד בעל הבית השתתף בשיעור לפחות עוד אחד, שכנו של זה. על כך ישנה ידיעה בהדו"ח של המיסיונרים, שיצאו לעשות תעמולה נוצרית בין היהודים בשליחותו של פרופ' קאלנברג, שיסד למטרה זו בשנת 1728 Institutum Judaicum. המיסיונר מאניציוס רושם, ב-28 לינואר 1743, שהוא פגש במקום C. את לוי ג. וזה הזמין אותו לבוא אליו בערב ואז תהיה לו ההזדמנות, einen gelehrten Polack antreffen, der ist sehr gelehrt in der Philosophie und in der Bibel.

משבא המיסיונר מצא את ג. קורא בספר ישעיהו ובפירושו של האברבנאל. הוא שאל אותו: ob der zu ihm kommende Rabbi mit ihm im Talmud oder in der Bibel lese?

התשובה היתה, שהם לימדים תנ"ך והם עומדים כעת בפרק כ"ו בישעיהו. המיסיונר רושם: Da kam ersgedachte Rabbi, Namens Israel. והוא מוסיף עליו:

Rebbi Israel liesset des Herrn Geh. R. Wolffens mathematische Schriften. (78)

ב-27 לפב' רשם המיסיונר, שהוא נכנס לתנות שכנו של לוי ג.

Welcher des Abends auch in die biblische Stunde zu gehen phlegt.

ומצא אותו מעיין ב"ששלשת הקבלה".

ברשימות הללו ענין לא רק לביוגרפיה של ר' ישראל זאמושץ. אנו עומדים כאן בראשית המיפנה אל לימוד התנ"ך, ומכאן שמיפנה זה חל כבר לפני דורו של מנדלסון ו"המאספים". אנחנו רשאים לשער, שהמפנה היה תוצאה מן הויכוח הדתי הער, שנתחדש במחצית הראשונה של המאה הי"ח ע"י התיאולוגים הפרוטסטנטיים. אלה הסמיכו את דבריי ויכוחיהם במיוחד על התנ"ך, על הפסוקים הסתומים שבו, שמהם רצו להוכיח את משיחותו של ישו. על כל פנים

ספרי הכלים" (24). על מידת התפשטותה של התופעה הנזכרת אנו למדים מדברי ביקורתו של ר"י עמדין. הוא מתרעם על חלק מנותני "השיעורים" על שהם משפילים את עצמם ואת כבוד התורה בהחניפים ל"תלמידיהם". "איך יעמדו אותם אנשים המשכירים עצמן בפתותי לחם ענושים, להשכים ולהעריב בבית העשיר ועמו ספר תורת ה', בכנפיו נמצא כגרון ביד החוצב בו, לגנוב לבבו, להראות כמלמד דעת, מביא סחורתו בידו למכרה לבעלי כיסים, ונעשים כקוצים ושכים בצדיהם, ומלגלים עליו ומרמזים עליו באצבע, היתה בעיניהם לשחוק, בראותם אותו מרחוק יאמרו: הנה בעל החלומות בא אוהב לגימות. סוף שאינו עוסק אלא בדברי בט"לה, למצוא חן בעיני שוכריו, שעל פי הרוב אין כוונתם רק להרויח לנפשם בדברים הרבים הבל של חטא... נמצא זה חוטא ומחטיא תחת אשר היה לו ללמד להועיל" (25).

ר"י עמדין טוען, שאור תם בעלי-הבתים הרוצים ללמוד צריכים ללכת אל מוריהם, ולא להיפך. — אמנם יש להתאונן על כמה מהלומדים העניים ישרי לבב, שאנוסים הם ולא ידעו דרך אחר להשיג פרנסתם, גם הרבה מבעלי הבתים השוכרים לומדים לבוא לביתם וללמוד שיעורין דרבנן תמימי דרך הם וכוונתם לשמים לזכות בעץ החיים, וחסרון ידיעתם היא שגרמה להקל בכבוד התורה, שילך המלמד אחר התלמיד, וכי מי מחזר אחר מי? על בעל האבדה לחזר אחר אבדתו, ואם המלמד מבקש צרכי גינתו, הלא על התלמיד לבקש צרכי נפשו ונשמתו שהם בבית המלמד — אם רב הגון הוא ומורה הטוב, ומדוע יבוש לילך אחר ריו" (26).

באירוניה חריפה הוא תוקף את "התלמידים" השוקעים במ"ט שערי "העולם הזה", "לוקחים" לומד שיעור" דוגמת שער שישא את כל עונותם למצוא כופר נפשם, וכך מכנים אותו "צובע שהור" וכדומה, אוכלים ושותים והוגגים כל ימיהם, משיבעים יצרם בשחוק ובקלות ראש, נאוף, אלה וכהש, אונאה וניבול פה, ובכל דרכי התועבות הרעות והרבות ממלאים תאוותיהם, ובטוחים בעצמן ואומרים: שלום עליך נפשי, הלוא את בת חורין וחפשי, יש לנו שיעור מכפר בעדנו נושא עונותינו" (27).

שואלים עצה מפי זקנים מהם ולומדים גדולים מהם: מה לשם שמים עליהם ללמוד. מיעצים להם ללמוד דף גמרא בכל יום. בקהילות מגי-עים הדברים לכך, שהולכות ומוקמות "חברות" או "קופות" הנושאות את השם "חברה–ש"ס" או "קופה–ש"ס", והם קובעים עתים לתורה בכל יום ולומדים דף גמרא בחברותא⁸¹. ניתן להכיר, שהנעימה בדבריו היא ביקורתית. ואכן ביקר בחריפות את התעסקותם של "בעלי-הבתים" בלימוד גמרא. יש לציין, שגם ר' יעקב עמדין מתח ביקורת על "חברות-ש"ס" אלה, אם גם אינו מדבר עליהן במפורש. הוא טען בעצם: מה ל"עמי-ארצות" וללימוד גמרא? בלימודם הם משחררים את עצמם מעול החזקתם של תלמידי חכמים. וישנה גם הסכנה ש"עמי-ארצות" אלה יבואו לידי זלזול בתלמוד בהתקלם ב"מאמרים התמוהים" שבו. מסתבר, ש"עמי-ארצות" אלה שר"י עמדין מדבר עליהם לא יכלו ללמוד בפני עצמם וכוונתו היא ל"חברות". "כי הן רבים עתה עם הארץ שלא למדו או שאין טבעם מסוגל לעסק התורה בשלמות, ונבראו לעסוק במו"מ כדי שיספיקו מים ומוזן לעבדי ה' העוסקים בתורה תמיד, ואלו אין שואלין אותן על קביעות עתים בתורה, כי אין מבקשים זה מהם אי לאו בר הכי הוא. ועם-הארץ העוסק בתורה גורם ג"כ בכייה לבוראו, כי הלוואי ולא יעמוס עליו זה המשא שאינו לפי טבעו ולא יעלה בידו כלום, רק מניעת ההטבה לת"ח, כי יאמר הלא אני עצמי ת"ח ועוסק בתורה וקובע שיעור גמרא בכל יום, שאין לו ולאבותיו חלק בה ולא יצא מזה שום תכלית, לא קניית מדע והשכל בתורה לשמור לעשות ולקיים ואין צריך לומר להבין בפנימיות התורה, רק קרוב להתפקר ב"מאמרים התמוהים לפי דעת בהמיות ולהתלווץ בבעלי תורה ולסלק משאם מעליו". אדם כזה צריך "שילמוד בספרים הנאותים לפי שכלו, הן בלשון הקודש או לשון לעז, והעיקר שילמד ליראה את ה' ולשמור מצוותיו"⁸².

המצב הדתי והמוסרי המעורער הביא גם את ר"י אייבשיץ להתריע על תוכן לימודם של "בעלי-הבתים". "אליכם אישים אקרא, זכי חולקכן שעוסקים בתורה בתמידים מחיל אל חיל ילכו.

לומדים אנו על כך מויכוחי שליחיו של קאלנברג. מיסיונרים אלה ואחרים מאנשי הכנסיה הפרוטסטנטית היו בקיאים בתנ"ך ובמקורו העברי הרבה יותר מרובם של יהודי גרמניה באותה תקופה. לרבות רבניהם. מיסיונרים אלה היו בטוחים באמיתות פרשנותם עד שהניחו הנחה, שאילו היה לימוד התנ"ך נפוץ אצל היהודים היו מקבלים את הנצרות, ועל כן הטיפו ללמוד תנ"ך. הבעיה של "ודע מה שתשיב" צפה מחדש. הנחתנו, שחוג מצומצם זה שאותו לימד ר' ישראל זאמושץ פנה אל לימוד התנ"ך כתוצאה מן הויכוח הדתי, עשויה למצוא סעד בעובדה, שהפירוש שהשתמשו בו היה פירושו של האברבנאל. אגב אורה, מאלף גם הניגוד שבין המיסיונר לבין שכנו של ג. בדבר מקורה של האמונה. בעוד שהמיסיונר מדגיש:

"Gottes Wort ist der einzige Grund des Glaubens".

טוען היהודי:

"Wir Juden beweisen unsern Glauben nicht gern aus der Schrift, sondern aus der Vernunft und aus Tradition" (79).

אמנם עמדה זו ישנה היא ולקוחה מהספרות הפילוסופית של ימי הביניים, אבל היא מעידה על כל פנים שספרות זו לא היתה בלתי ידועה בין יהודי גרמניה. מנדלסון יצעד צעד נוסף והוא יעמיד את ביסוסה של הדת היהודית רק על השכל. וראוי לציין, שבשיחת הויכוח עם המיסיונר גילה ר' ישראל זאמושץ את דעתו שאינו מאמין בנפילתם של מלאכים.

"Der Rebbi leugnete den Fall einiger engel" (80)
ענין כפירה זו נוגעת, כידוע, לפרשת "הנפילים" שבתורה.

במאה הי"ח אנו שומעים לראשונה על התארגנותן של "חברות ש"ס" בקהילות גרמניה. במקום "החבורה" החפשית באה "החברה", שלה תקנון המקשר ומחייב באיום של קנס את בני "החברה" להתנהגות מסוימת ושלא להיעדר מן הלימוד. "יש לומדים – כותב ר' יצחק וצלאר, באמצע המאה הי"ח – שאינם אומרים לתת "גט" לתורה אחרי חתונתם, והם יודעים שעליהם לקבוע עתים לתורה. הם הולכים ו-

והם שינו את תוכן לימודם, ואף נתנו לו "תקי-
 עת כף" ללמוד בשקידה את "חובת הלבבות",
 ולדבריו היו אסירי תודה לו. היו גם חצופים
 שהתריסו נגדו. הוא ממשיך: "הדבר שיש לב-
 כות עליו ביותר הוא, שמצאתי אנשים כשרים
 שידעו יותר ממה שאמדתי להם, וממה שרציתי
 לומר להם, איך יש ללמוד את תורתנו הקדושה-
 אבל בעינים דומעות קבלו לפני, שהם עניים
 מסכנים, והם מוכרחים "להגיד שיעורים" והם
 זקוקים לתלמידים ואם לא יעשו את הערמה
 (שווינדל) הזאת ייחשבו לעמי-ארצות ויאבדו
 את פרנסתם". לפי דבריו, החל להסתמן מיפנה
 ביחס לתוכן הלימוד בחברות. "תודה לאל, יש
 לי ידיעות מהימנות, שספרים אלה (ספרי מוסר
 ופילוסופיה) נלמדים בקהילות אחדות רק בחב-
 רותה ובאסיפה"⁸⁷. כבר שמענו לעיל מדבריו
 של ר"י אייבשיץ על חברות לומדי של"ה, שהי-
 תה קיימת במץ. ר"י וצלאר דורש מן הרבנים
 שידרשו בכל שבת דרשה בעניני מוסר, כי
 מדוע לא ינהגו הרבנים כמטיפים הנוצרים, המ-
 טיפים לבני עדתם בכל יום ראשון ובימי הח-
 גים שלהם, והרי "ישנם רבנים רבים מאוד שאין
 להם מה לעשות, אין עליהם לא עול "ישיבה"
 ולא עול דיניות ולא עול הקהילה והם אינם עו-
 שים דבר מלבד מה שהם דורשים בשבת הגדול
 ובשבת-תשובה, והם דורשים רק בכדי להראות
 את למדנותם וחריפותם"⁸⁸. הוא יודע לציין,
 שאמנם ישנם רבנים שעל אף העובדה "שב-עלי-
 הבתים שלהם יש להם "חברות" ובכל יום הם
 "לומדים שיעור", כשהם שומעים שדבר לא טוב
 נפל בקהילתם, הם עומדים באמצע השבוע,
 בימות החול, ודורשים ומוכיחים את "העולם",
 והם מקיימים "תמים תהיה עם אלוהיך", ולא
 תגורו מפני איש". הם שומרים על צאנם, ואינם
 מכירים פני איש, יהא קצין או פרנס". על הרב
 ר' אברהם בנו של יוסט ליבמן, רבה של האל-
 ברשטאט, הוא יודע לספר, שהיה "מגיד שיעור
 מוסר בכל ערב אחר מעריב"⁸⁹. על רב זה
 מספר גם ר' מנחם מאן, שבהיותו רב באמשטר-
 דם היה דורש דברי תוכחה פעמים בשבוע בכל
 יום ראשון ובכל יום רביעי⁹⁰. מקטעי הדב-
 רים שהובאו יש, איפוא, להסיק שהוקמו בקהי-

אבל כל למודכם גמרא, משניות, מדרש של"ה,
 ואין אחד נותן ללב ללמוד א"ה על בוריו, לד-
 עת הלכות תפילין, ציצית, תפלה, ברכות נט"י
 ובה"מ, הלכות שבת, הלכות יו"ט על בורין"⁸³.
 "והעיקר שילמוד כל אדם, הן ת"ח הן ע"ה, איש
 ואשה, דף אחד בכל יום מספרי מוסר, כל אדם
 לפי ענינו, של"ה או שאר ספרי מוסר, וכן מה
 שהוא בלשון אשכנז, כי הרבה ספרים בל"א
 שיש בהם מוסר גדול למאוד"⁸⁴. "ואותן האנ-
 שים הלומדים בחבורה ס' של"ה לא יקראו אותו
 כסדר, כי רובו פילפול וקבלה ודרוש, והעיקר
 ללמוד בתוכו בשער אותיות ודברי מוסר
 שלו"⁸⁵. טענותיו של ר"י וצלאר דומות בעיקר-
 רן לאלה של ר"י עמדין ושל ר"י אייבשיץ. לד-
 עתו, "בעלי-בתים" אין תועלת להם בלימוד
 תלמוד, לא תועלת רוחנית ולא מוסרית. החידוש
 בדרישותיו הוא בכך, שהוא ממליץ ללמוד לא
 רק ספרי מוסר כי אם גם את ספרי הפילוסופיה
 הדתית, כגון "חובת הלבבות", "ספר העיקרים",
 ואף אינו נמנע מהמליץ על "מורה הנבוכים".
 הוא מספר: "שוחחתי עם לומדים אלה ב"חב-
 רות ש"ס", וגם נתעכבתי בקהילות אחדות במי-
 שך שבועות אחדים. אני נשבע: כה אחיה,
 שמעתי אחדים מברכים ואחדים מתפללים, הם
 לא ידעו לקרוא "עברי" והם היו בבחינת מגד-
 פים ומחרפים. שמעתי וראיתי לומדים מסכנים,
 לגמרי עיפים, שהיו ערים עד שתי-עשרה
 בלילה וקראו את דף הגמרא שלהם, ובערב למח-
 רת בילו משלש עד ארבע שעות על "שיעורים"
 בחברה... בהזדמנות טובה מעין זו נשאתי ונת-
 תי עם אחדים מידידי הטובים מאוד שיאמרו לי,
 מה התועלת שהם מפיקים להיקון נשמתם מסדר
 לימודם. חקרתי מה "המסכתות" שלמדו במשך
 שלש-ארבע השנים שלפני כן ושבילו את זמנם
 עליהם, מה הדין שבררו בכך, למען ידעו לקיים
 את תורתנו הקדושה ומצוותיה, או מה המוסר
 שנשמתם שהפיקו, או מכיוון שהם באים אצל
 סוחרים, שררות או מלומדים, האם יודעים הם
 לקיים את אמונתם, לקדש את השם ולהוכיח
 שאנחנו מאמינים ב"אחדות אמת", באל יחיד
 אמיתי. הם ישבו אלמים ולא ידעו להשיב לי
 דבר"⁸⁶. הוא מספר, שהצליח לשדל אחדים

לימוד אלא מן החברה "ביקור חולים וגמילות חסדים" שבקהילת ברנדנבורג. הברה זו קבעה בתקנותיה סעיף זה: "ותלמוד תורה כנגד כור' לפי, נעשה בינינו שמחוייבנו אנחנו אנשי חברה תנו לילך אצל השיעור לשמוע ללמוד תורה ואיזה תוכחת של מישור מדי שבת בשבתה, או שעה קודם מנחה", ונקבע, "ששכר המלמדות של שנה שלמה ששה רייכסטאהלר". אף נקבע, "שמי שלא יבוא לזמן המוגבל בקנס א' גדול (כלומר), גרושן) לחברה"⁹³. דומה שלפנינו העברה מת-קנות של חברות בעלי-המלאכה בפולין או ב-פראג, "אף חברות אלה נהגו ללמוד תורה בשר-בת, או לשמוע דרשה מפי הדיין או הדרשן של החברה.

על כל פנים, לפנינו תופעה מעניינת בתול-דות הרוח של יהדות גרמניה. יהדות זו היתה כבר במחצית הראשונה של המאה ה"ח מעור-ערת הרבה מבחינה דתית, ועם זה היתה בה מידה מסויימת של התעוררות דוחנית שלא נתנה לה לשקוע לגמרי בבורות. אם גם מספר הלומדים היה קטן, שעל כך קובל ר"י אייבשיץ' "ודעה חולי בעיני המוני העם שמושכים ידיהם מתורה, באמרם: ידענו כי אין כחנו להשיג כמו רב ומורה, וא"כ למה זה נבלה זמן בתורה, לא עלינו המלאכה"⁹⁴.

לות לא מועטות חברות שונות, הן "חברות ש"ס" והן חברות ללימוד ספרי מוסר ופילוסופיה דתית. היו גם "חברות" ללימוד משניות, על חברה כזאת ידוע לנו מפארדא⁹¹. לכל חברה היה "מגיד שיעור", שהיה מקבל שכר על הור-אתו. "מגידי השיעורים" היו תלמידי חכמים שנתפרנסו מכך. ידיעות ממשיות יש לנו בעצם רק מ"חברה" אחת. במוסלינג ע"י ליבק נוסדה בשנת 1724 "חברה קדישא לתלמוד תורה". היא קבעה תקנון, שלפיו התחייבו בני החברה ללמוד בימות החול; שעה ביום ובשבתות שעה. מכי וון שלא היה במקום לא בית מדרש ולא בית כנסת נקבע, שמקום הלימוד יהיה בבתי החב-דים לפי תור, כל חודש בביתו של אחר. נאסר בעונש קנס לכבד את החברים בשכר, בפירות או במעשה מאפה, מחוץ לליל שבועות וליל הושענה רבא. נאסר בעונש של קנס לבוא ללי-מוד עם מקטורת, לשוחח בשעת הלימוד או להיעדר מן הלימוד, לאחר לתפילה, לשוחח בשעת התפילה ובשעת קריאת התורה, לשחק במשחק, "החרוטים". לפי הנהג הקיים בקהילות בענין ענשים כספיים שהוטלו על עבירות דת ותקנות הקהילות קבעו, שמחצית הקנסות תה-יה לקופה של החברה והמחצית האחרת לאוצר המדינה⁹². ידיעה אחרת יש לנו לא מחברת

1. ראה א. יערי, אגרות ארץ ישראל עמ' 87.
 2. שם עמ' 142.
 3. שם עמ' 157.
 4. ראה א. יערי, מסעות ארץ ישראל עמ' 150.
- לימוד קבוע היה קיים בירושלים גם בשנים שלאחר מכן. ביהוד הרבו ללמוד האשכנזים ששעתם היתה פנויה יותר משום שלא יכלו להיאחז בהתעסקות כלכלית. ראה א. יערי, שני קונטרסים מארץ ישראל, תדפיס מקרית ספר שנה כ"ג, עמ' 10; וראה דבריו של ר' משה פוריית במסעות ארץ ישראל עמ' 299; וראה שאלו שלום ירושלים לר' גדליה מסמיאטיץ, רשימות כרך ב' עמ' 493, מסעות ארץ ישראל עמ' 368; "כי אין שם עסק אחר רק ללמוד תורה ולילך לביה"כ".
5. ראה מסעות ארץ ישראל עמ' 152.
 6. ראה ש. אסף, מקורות לתולדות ההנוך בישר-ראל, כרך ד' עמ' כ"ט.
 7. שם עמ' ל; וראה ש. אסף, אגרות מצפת, קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר ג', ת"ש. עמ' ק"ח ואילך.
 8. ראה אגרתו של ר' שלמה שלומיל דרעזניץ בספר "כתבי שבח יקר וגדולת האר"י ז"ל, בסיליאה שפ"ט, מ"ו עמ' א'.
 9. ראה ז. רבינוביץ, מן הגניזה הסטיליניתי, כתב התקשרות של תלמידי האר"י ור' חיים ויטאל, ציון, שנה ה' עמ' 125-126; וראה על חבורות המקובלים ב. דינור (דינבורג), ראשיתה של החסי-דות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים, תדפיס מ"ציון" תש"ג-תש"ה עמ' 80, ובהערות 673-674; במפנה הדורות עמ' 162-163.

10. ראה שני לוחות הברית, לר' ישעיהו הורוויץ, אמשטרדם תנ"ך, ק"פ. וכן, כשהיו עשרה בליל שני של שבועות אומר להם „המגיד“: „וכמה נחעליכם סאתם עשרה לכל דבר שבקדושה“. וראה ב. דינור, שם. מה שהוא מביא מן השל"ה על „חברת היסידים שנתהברו יחד בהתיימות ובחסידות קדושה והיו עשרה ביחד, עדת ה' עדה שלמה“.
11. ראה כתבי שבה יקר וגדולת האר"י ז"ל, מ' עמ' א'; אגרות ארץ ישראל עמ' 196; ש. אסף מקורות וכו', כרך ג' עמ' כ"ז.
12. ראה אגרות ארץ ישראל עמ' 208.
13. ראה י. ספיר, מסע תימן, מהדורת א. יערי, עמ' ע"ו, ע"ח.
14. ראה עמק המלך לר' נפתלי בן יעקב אלחנן, אמשטרדם ת"ח, י"ד עמ' א'.
15. ראה ר' יום טוב ליפמן הלר בהקדמתו ל„תור ספות יום טוב“, וראה א. גוטסדינר, הארי שבחכמי פראג, „אזכרה“ לזכרו של הרב קוק, מחלקה ד': דברי מחקר, עמ' רע"ח. המהר"ל אחרי ששימש ברבנות ניקולסבורג בשנים שי"ג—של"ג בא לפראג.
16. ראה ב. דינור, שם עמ' 83, במפנה הדורות עמ' 166.
17. ראה ספרו ווי העמודים, עמוד התורה, פרק ה'. ר' שבתי שפטל היה רב בפירודא, בפרנקפורט דמיין, בפונא ולבסוף בויה. ראה ש. א. הורודזקי, מאה שנים של פרישות, התקופה כרך כ"ה עמ' 437.
18. ראה יוסף אומץ ח"ב, פראנקפורט דמיין תרפ"ח, עמ' 266. הספר נכתב אחרי מותו של בעל של"ה ולפני ששבתי שפטל בנו נתקבל בפרנקפורט לרב. כלומר בין שנת ש"ץ — לבין שנת שצ"ב. אשר לקשריו עם ר' שלמה שלומיל, ראה קובץ על יד, סדרה חדשה, ספר ג' עמ' קי"ח.
19. שם עמ' 268, „דיני הנהגת האדם בשעת לימוד“.
20. ווי העמודים, שם.
21. שם.
22. יוסף אומץ עמ' 8, ס"י כ"ו.
23. ווי העמודים, עמוד העבודה, פרק י'.
24. יוסף אומץ עמ' 270.
25. ראה קב הישר פרק נ"ג.
26. ראה ש. אסף, מקורות וכו' כרך ד' עמ' ס"ב.
27. ראה הקדמתו לספרו יאיר נתיב, המובאת ע"י R. Jair Chaim Bachrach ד. קויפמאן בספרו עמ' 124.
28. ראה זכרונותיה של גליקל, תרגום אז"ר, עמ' 102.
29. ראה סידורו „סדר תפלה דרך ישראל“, בהקדמה. 30. שם.
31. ראה ש. אסף, שם כרך א' עמ' קע"ט.
32. ראה הגהות הרמ"א לאור"ח ס"י ר"צ. וראה בענין ב. דינור, שם עמ' 52, במפנה הדורות עמ' 134; וראק בית יוסף באותו סימן: „ומכאן שמכו בכל תפוצות הגולה להתקבץ בבתי כנסיות לקרוא מקרא ולדרוש בדברי אגדה אחר סעודת שהרית“. אבל כפי שנראה להלן לא היו דרשנים קבועים בקהילות גרמניה, וגם בפולין נפוץ הנהוג למנות דרשן קבוע רק בקהילות הגדולות, ואולי בעיקר מן המאה הי"ז.
33. ראה יון מצולה, בפיסקה „עמוד העבודה“.
34. ראה ש. אסף, שם כרך ד' עמ' נ"ח.
35. ראה פנקס הכשרים של קהילת פונא. כ"י בארכיון החברה ההיסטורית הישראלית 89 עמ' א'.
36. ראה פנקס קהילת פונא, כ"י בארכיון הנ"ל עמ' א'.
37. ראה פנקס הכשרים 113 עמ' ב'.
38. ראה פנקס קהילת פונא 264 עמ' א'.
39. ראה הערה 37.
40. שם, 162 עמ' ב'.
41. ראה פנקס קהילת פונא 180 עמ' א'.
42. ראה רפדוני בתפוחים, בהקדמת המחבר. הספר נכתב בשנת תל"ט, כשהיה בשוורונץ.
43. פנקס הכשרים 235 עמ' א'.
44. ראה מגילת ספר עמ' 5.
45. פנקס הכשרים 268 עמ' ב'.
46. שם 277 עמ' ב'.
47. שם 331 עמ' ב'.
48. ראה מנחם מן, שארית ישראל, פרק ל"ד.
49. מגלת ספר עמ' 68.
50. שם עמ' 11. „הסגר“ ובית מדרש היו באמש"ט רדום גם בראשית המאה הי"ח, ראה הסכמתו ל„טהרת הקודש“ של הרב אריה לייב „חונה פה ק"ק רישא“ שהוא ללא ספק חתנו של „חכם צבי“, שהיה

- יחד עם חותנו באמסטרדם בשנים ת"ע-תע"ד.
 51. פנקס הכשרים 407 עמ' א'.
 52. ראה פנקס מרינת ליטא סי' קל"ה.
 52א. שם סי' תק"ץ.
 53. שם סי' תתפ"ה.
 54. ראה ספרו דרך חכמה, פרנקפורט דאודר
 תמ"א, כ"ג עמ' א'.
 5. ראה קנה חכמה י' עמ' א'.
 56. דרך חכמה כ"ו עמ' א'.
 57. קנה חכמה בהקדמה.
 58. ראה ספרו דברי חכמים מ"ט עמ' א'
 59. ראה י. היילפרין, תקנות מדינת מעהרין
 עמ' 7.
 60. ראה פנקס מדינת ליטא סי' תרי"ט, תתל"א.
 61. ראה קנה חכמה בהקדמה.
 62. שם.
 63. ראה דברי חכמים מ"ח עמ' א'. מסי' ת"א
 שבפנקס מדינת ליטא, משנת שצ"ט, יש להסיק שרק
 או נקבעו דרשנים ב"ג, ראשי הקהילות, דהיינו
 בריסק, הורודנא ופינסק.
 64. קנה חכמה ט' עמ' א'.
 64א. ראה טהרת הקודש, אמסטרדם תצ"ג. המ'
 חבר היה בן אוקראינה. הספר נתחבר לפני שנת
 ת"ע דאה לעיל הערה 50. ואחרי שנת ת"ח; מתוך
 המשך דבריו ניכר שהלימוד היה בכל יום. הוא מדבר
 שם גם „הקביעות שנוהגים ברוב מקומות, וקוראים
 אותו בשם שיעור". אולם אינו מזכיר את הלימוד
 בחבורה.
 65. ראה שאלו שלום ירושלים, רשימות כרך ב'
 עמ' 492.
 66. ראה פנקס מדינת ליטא סי' תתקנ"ט.
 67. ראה ב. עמדן, עץ אבות, אמסטרדם תקי"ב,
 ע"ג עמ' ב', בפירוש „לחם שמים".
 68. ראה ספרו דרך הישר לעולם הבא פרק כ"ו,
 הספר כתוב באידיש.
 69. ראה ספרו דברי זכרון ח"ב, י"ד עמ' ב'.
 70. שם י"ז עמ' א'.
 71. שם.
 72. ווי העמודים, עמוד העבודה פרק י'.
 73. ראה הערה 68.
 74. ראה קיצור של"ה פ"א עמ' ב'.
75. עץ אבות ל"ח עמ' א'. בפרושו „לחם שמים".
 76. שם.
 77. שם ע"ג עמ' ב'.
 78. H. C. Callenberg. Relation von einer
 weitem Bemühung Jesum Christum als den
 Heiland des menschlichen Geschlechts den
 jüdischen Volck bekannt zu machen. Ein und
 zwanzigstes Stück Halle 1745 S. 5—6.
 79. שם עמ' 23. המקום ׀ שבספר הוא לפיכך
 ברלין. ליון ג. הוא ליון גומפרץ, שאותו אנו מוצ'
 אים ברשימת בעלי החסות בברלין. ראה
 J. Freund, Die Emanzipation der Juden in
 Preussen II, S. 60 N. 48.
 80. שם עמ' 25.
 81. ראה ש. אסף, מקורות, כרך ד' עמ' קט"ו.
 תרגמתי את הדברים על פי כה"י של ששון.
 82. ראה סידורו, שערי שמים, הלכות תלמוד
 תורה, למוד אחר התפילה.
 83. ראה יערות דבש, ח"א, וזלצבאך תקנ"ט י"ב
 עמ' א'. דרוש במץ ט' טבת תק"ד.
 84. שם ל"ז עמ' ב'. דרוש בימי סליחות תק"ה.
 85. שם ע"ג עמ' א'. הספר בשנת תק"ו.
 86. ש. אסף, שם. תרגמתי לפי כה"י הנ"ל.
 87. ליבס בריוו, כ"י ששון פרק י"ג.
 88. שם, כ"י ששון עמ' 71.
 89. שם עמ' 89.
 90. ראה שארית ישראל פרק ל"ד. ד' אברהם
 ליבמן היה הרב בהלברשטאט בשנים 1692—1717,
 ובקהילת האשכנזים באמסטרדם בשנים 1717—1730.
 91. ב„ספר מנהגים דקהלתנו" לר' ישראל ור'
 דוד קאפיל בני מרדכי גומפיל, פיורדא תקכ"ז, ג'
 עמ' א' כתוב: „למנחה בשבת לומדים חבדא של
 סדר משניות קודם שמתפללין ומחוייבין ללמוד באור
 תו זמן שמסבב השמש לקדוא לבה"כ, וכשסיבב
 השמש ובא לביה"כ"ג מסימין".
 92. ראה S. Carlibach, Geschichte der
 Juden im Lübeck und Moislung S 29—30.
 93. ראה קשת יהונתן, למברג תרל"ה, ה' עמ' א'.
 94. ראה :
- A. Ackerman, Geschichte der Juden in Bran-
 denburg A. H., S. 207.

אתם בנים - המלוכה האקדמית הרצוג

מיוזם ביטח
הברית ילדים זממה למישהו
ההסתגלות לטיהור הנימוס

ההתנועה

במה לדברי פדגוגיה
ופסיכולוגיה

ד"ר ש. ארשבסקי
דרכי החשיבה היעילה

י. חקלי
יהודה ואפרים

ד"ר ע. שוחט
חברות-לימוד במאות ט"ז-ט"ו

אוריאל סימון
"מזרח" ו"מערב"

זונונון... עברי בתפוצות

הסדרות המודים העבריים
בישראל

www

ה ת ו כ ן :

פנחס נאמן	החינוך וההוראה
יצחק נוסבלאט	החנוך בכלל והחנוך ההומאניסטי-חברתי בפרט
ברטרנד ראסל	מטרות החינוך
משה ניסני	חברת ילדים, להלכה ולמעשה
ל. מלינובסקי	ההסתגלות לביה"ס התיכון
ד"ר ש. ארשבסקי	דרכי החשיבה היעילה
אלחנן בלומנטל	שאיפות מקצועיות של נוער עולה
י. חקלי	יהודה ואפרים (נביאים ראשונים במחזור ב')
יוסף אחאי	פירוש סתומות בשינוי ניקוד
ישעיהו כרמיאל	פרשת בלעם
אליעזר כגן	תורת המשקל בהוראת ספרות
ו. ברנהרט	תיכנון מעבדות לבי"ס תיכון
אברהם רוזן	הוראת קריאה מוטעמת
ד"ר ע. שוחט	חברות-לימוד במאות ט"ז-י"ח, בא"י בפולין-ליטא ובגרמניה
משה רבי	במעברה
אוריאל סימון	"מזרח" ו"מערב" (להכרת השוני העדתי בישראל) אוריאל סימון

בספרות הפדגוגית-פסיכולוגית

על האינפנטיליות אוריאל עקביא

החינוך בתפוצות

מה צריך לדעת מורה היוצא בשליחות לדרום אמריקה א. טירקל	מעמדו הפרופסיונלי של המורה העברי באמריקה צ. גלאטשטיין
החינוך בתוניסיה ר. סטוינובסקי	תולדות עמנו בבה"ס העברים התיכוניים בארה"ב ד"ר שלמה איידלברג
מיבנה השעור (הנחלת הלשון לבוגרים) מ. קאמראט	כיצד קוראים שיר טוביה ריבנר
גניזה שלא במקומה ד"ר שלמה מורג	על נסיון חינוכי אחד ד"ר אלעזר גוואלמן

(המשך בעמוד 3 של העטיפה)